

Krzysztof Czyżewski gimė 1958 m. Varšuvoje. Studijavo lenkų filologiją Adomo Mickevičiaus universitete Poznanėje. 1978–1983 m. aktorius ir mokytojas teatro grupėje „Gardzienice“. 1981 m. pagrindinio laikraščio „Czas Kultury“ redaktorius. Devintojo dešimtmečio pabaigoje dėstė kultūros ir estetikos istoriją Poznanės vaizduojamųjų menų akademijoje. 1990 m. buvo vienas iš fondo „Pogranicze“ („Paribys“) iniciatorių ir steigėjų. 1994 m. įkūrė laikraštį „Krasnogruda“, tapo jo vyriausiuoju redaktoriumi. Vadovauja leidyklai „Pogranicze“, redaguoja knygų seriją „Meridian“. Kaip koordinatorius prisidėjo prie daugiataučiams regionams skirtų europinių projektų.

Sugrįžimo linija

Apie paribio praktiką dialoge su Czesławu Miłoszu

— KRZYSZTOF CZYŻEWSKI

Nuo vaikystės buvau įsitikinęs, kad mano gyvenimo keliai iš anksto nubraižyti lemties žemėlapyje. Tą žemėlapiį skaito vidinis balsas, girdimas retomis didžiausio susikaupimo akimirkomis. Žemėlapiai, kuriuos žinome iš pasakų ir legendų – slepiantys paslaptį, užkasti, sudraskyti dalimis, išmesti butelyje į vandenyną – atsiranda iš šio žemėlapio. Tik po kurio laiko tarpo imame pastebėti, kad mūsų gyvenimas buvo pilnas ženklų, paliktų mums kelyje. Lemiamo pasirinkimo akimirka miglotai nujausdavau, bet žinot nežinojau, kur jie veda, norsėjau jų nurodyta kryptimi – buvau veikiau drąšinamas savo svajonių nei blaiviai vertinau aplinkybes. Pasiėkęs kelionės tikslą ir sutikęs žmones, kurie buvo reikšmingi mano gyvenime, tegalėdavau juos susigražinti atmintimi. Tai, apie ką dabar papasakosiu, primena istoriją apie rabi Aiziką iš Krokuvos, kuris susapnavo sapną apie Prahoje po tiltu paslėptą lobį ir suprato, kad tai sapnas apie grįžimą, kad lobis yra jo namuose ir visur, kur jis lieka savimi. Taigi ir mano žemėlapyje kryptį rodo sugrįžimo linija. O ar galėtų būti kitaip, jei norime, kad pasaulyje mūsų kelrode būtų tiesa, kurią jau senovės graikai suprato kaip *aletheia*, kaip *lethe* – užmaršties – priešingybę?

Taigi norėčiau papasakoti apie savo susitikimą su Czesławu Miłoszu netoli nuo Krasnogrūdės, Lenkijos ir Lietuvos pasienyje, ir apie tąsyk užsimezgsųjį mano pokalbį su poetu, tas pokalbis tęsėsi iki jo mirties. Abu atvykome į Krasnogrūdą tuo pačiu laiku.

Abu jautėme, kad keliaudami čia atsidūrėme „sugrįžimo linijoje“. Ir kaip tik tai, mano manymu, lemia, kad šis įvykis pranoksta asmeninius ir individualius matmenis. Faktas, kad tokie skirtingi žmonės, su tokia nepalyginama gyvenimo patirtimi, susitiko tokiomis ypatingomis vietos ir laiko aplinkybėmis, regis, priskirtinas prie naujų laiko ženklų, apie juos verta susimąstyti. Jei atsižvelgtume į istorijos raidos kryptį ir civilizacijos tendencijas, kurių slėgį jautėme vadinamojoje šiuolaikinėje epochoje, lengvai įsitikintume, kad šis susitikimas neturėjo įvykti. Senam poetui ir išeiviui buvo skirta tremtinio dalia. Jauno intelektualo ir avangardinio teatro kūrėjo laukė platusis pasaulis, laisvė, Vakarai. Kodėl jie susitiko sugrįžimo linijoje, vedančioje visuomet į Rytus, siekiančioje giliau nei daugia-kultūrinio paribio tikrovė, einančioje nuo Seinų į Krasnogrūdą.

Tik po daugelio metų ėmiau suprasti Krasnogrūdą civilizacijos paradigmos pokyčio perspektyvoje – apie tai norėčiau pasidalyti savo mintimis.

Taigi atsitiko taip, jog mudu su žmona Małgorzata susitikome Czesławą Miłoszą netoli Krasnogrūdės, pirmą kartą gyvenimą, visiškai netikėtai. Pažvelkime iš arčiau į visas šio susitikimo aplinkybes.

Susitikimo vieta: Krasnogrūda. Pavadinimas byloja, kad tai ne tik graži vietovė, išsidėsčiusi poledyniniame kalvų, ežerų ir miškų kraštovaizdyje, bet ir kad tenykštė dirva yra raudonos spalvos. Be to, grūdas – lietuviškas žodis. Krasnogrūdės dvaras įsikūręs už aštuonių kilometrų nuo Seinų, prie pat Lenkijos ir Lietuvos sienos. Pirmą kartą apie jį užsimenama antroje XVII amžiaus pusėje. Nuo XVIII amžiaus pabaigos iki Antrojo pasaulinio karo jo istorija siejasi su dviem šias žemes valdžiusiomis šeimomis – Eisimontais ir Kunatais. Czesławo Miłoszo motina, Veronika, buvo Kunataitė, jos tėvas buvo kilęs iš Krasnogrūdės. Netoliese įsikūręs Krasnogrūdės kaimas, kuriame gyvena daugiausia lietuviai, toliau Stabinkių kaimas, kuriame gyvena nykstanti sentikių bendruomenė, bei Žėgarai ir dvaro savininkų pastatyta bažnytelė; kaimelio pavadinimas (nuo anglies žarijų, skirtų krosniai pakurti) literatūros žinovams

gali sietis su „Žagarais“, poetų katastrofistų grupe, kuriai priklausė Miłoszas. Po karo žemė buvo išdalyta, o dvarą perėmė valstybė. Jame buvo įrengti nedideli butai miško darbininkams. Kas įmanoma, buvo išgrobstyta. Sodai buvo iškirsti, ūkiniai pastatai nugriauti. Parkas užžėlė ir sulaukėjo. *Broviausius per brūzgynus*, – rašė Miłoszas eilėraštyje „Sugrįžimas“, – *ten, kur kadaise parko būta, bet neradau alėjos nė pėdsako*. Viskas sunyko. Aplinkui buvo pilna „senosios civilizacijos“ pasaulio pabaigos pėdsakų (taip senosios Žečpospolitos paribius pavadino Jerzys Stempowski): sugriauti dvarai, tušti vienuolynai, šventovės, paverstos smuklėmis arba trąšų sandėliais, prekybos traktai, nutrukstantys ties naujai, po Pirmo pasaulinio karo, nužymėta siena, miškuose pasimetę didžiuliai arkiniai tiltai, kurie jau nieko nejungia ir niekur neveda, apleisti kapai su užrašais nesuprantamomis kalbomis...

Besilankydamas 1989-aisiais Punske, mažojoje Lenkijos lietuvių sostinėje, Miłoszas susitiko Vilniaus universiteto studijų draugę Władisławą Pojawis. Labai nustebęs paklausė: „Kaip jūs išgyvenote tuos visus laikus?“. „Nuo visų bėgome“, – atsakė ji. Daugiau kaip šimtą metų šią vietą žmonės tik palikdavo – slėpdavosi atokiuose, bevardžiuose ir tyliuose užkampiuose, keldavosi į miestus, emigrudavo už vandenyno, bėgdavo kaskart užgriuvus konfliktams ir karams, juos išveždavo gyvulių vagonuose į imperijų gilumą, jie netekdavo turto ir teisių, prarasdavo šaknis... *Kitokios pasaulio pabaigos nebus, / Kitokios pasaulio pabaigos nebus*, – kartojo „žilas senukas“ Miłoszo eilėraštyje „Daina apie pasaulio pabaigą“. Krasnogrūda, materialiniai ir dvasiniai dvaro turtai, jame gyvenusių žmonių prisiminimas, visas jo kosmosas – buvo pasmerkti sunaikinimui.

Susitikimo laikas: 1989-ųjų rugsėjo pabaiga. Praėjus trims mėnesiams po „Solidarumo“ laimėtų rinkimų. Po kelių mėnesių (1990-ųjų kovo 11-ąją) Lietuva paskelbs nepriklausomybę. Tačiau siena dar budriai saugoma. Netrukus šalia sovietinės ir lenkų muitinių atsiras ir lietuvių muitininkai. Abipus sienos rikiuosios kelių kilometrų ilgio automobilių eilės, o norintys kirsti sieną turės laukti kartais net

daugiau nei parą. Miłoszui dar negalima vykti į Lietuvą, todėl jis slapta susitinka Seinuose su Lietuvos kūrėjų delegacija. Niekas jau nepaiso griežto Sovietų Sąjungos pasienio zonos režimo (pagal kurį privalu buvo registruotis ir pranešti valdžios organams, jei apylinkėse pasirodo „svetimi“).

Naūja – eina. Nors vietinė valdžia dar nepasikeitusi, nauji Suvalkų regiono senatoriai Andrzejus Wajda ir Bronisławas Geremekas jau turi čia įsteigę Piliečių komiteto biurą ir agituoja žmones kurti naują Lenkiją. Pirmieji „Paribio („Pogranicze“) komandos nariai pradeda derybas dėl centro įkūrimo Seinuose. Iš pradžių valdininkai nenusiteikę geranoriškai, paribio koncepcija jiems atrodo itin neaiški, tačiau jie paklūsta instinktui, liepiančiam išlaikyti savo valdininko postą – niekada neiti prieš srovę, visuomet plaukti pasroviui. O kadangi jauni menininkai, atvykę iš Poznanės į atkampią provinciją, yra tapatinami su tuo, kas nauja, niekas nesiryžta pasakyti jiems „ne“, ir derybos stumiasi į priekį.

Prasideda turto grąžinimo ankstesniems savininkams procesas. Bažnyčia atgavo Seinų vienuolyną. Senasis paštas bus sugrąžintas prieškario savininkų šeimai, vėliau vienas iš įpėdinių perparduos pastatą miestui, o šis savo ruožtu perduos jį už simbolinį vieną zlotą „Paribio“ centrui. Turto grąžinimas ankstesniems savininkams buvo taip tvirtai išsaknijęs žmonių sąmonėje, kad niekam nekilo abejonių, jog „Paribio“ nariai, kurie tapo naujaisiais sinagogos ir talmudo mokyklos šeimnininkais, yra žydai. Kai kuriems ligi šiol sunku paaiškinti, kad taip nėra, tačiau tai jau kita tema.

Buvo pats ruduo, spalio prieangis – Miłoszas labai mėgo šį mėnesį. „Tikrai nesitikėjau tokios dovanos iš Viešpaties Dievo, kaip tos dienos čionai“, – prisipažino vėliau viename interviu. Viskas tąkart atrodė įmanoma. Susitikę – netikėtai – poetą, Małgorzata ir Krzysztofą Czyżewskiai pasisveikino su juo ir, susidrovėję, nuėjo savais keliais. Jis pasivijo juos Seinuose. „Kodėl taip pasprukote? – pasakė šypsodamasis. – Gal pasikalbėtume...“

Dramatis personae: Czesławas Miłoszas. Po daugiau nei penkiasdešimties metų ėmė lankytis Krasnogrūdoje. Jaunystėje, iš pradžių

Žygimanto Augusto gimnazijos mokinys, o vėliau Vilniaus universiteto Teisės fakulteto studentas, praleisdavo dvare, pas mylimas tetules Kunataites, Elę ir Niną, beveik visas atostogas. Lankydavo tėvus ir brolių, gyvenančius Suvalkuose. Plaukiodavo Vygrių ežere. Skanaudavo gardžius žuvų patiekalus pas garsiąją „mamą Fligel-taub“, netoli Seinų sinagogos veikusios užėigos savininkę. Daug skaitė, susirašinėjo su Jarosławu Iwaszkiewicziumi, patyrė meilės paslaptis, rašė. Suvalkų krašto, šalies „už septynių sniegynų“, kurioje net vasarą užauga vėjai, peizažas su nepaprastai ryškiais debesimis ir blizgančiais ežerais, kur bangos ritasi į krantą, tapo „Trijų žiemų“ autoriaus poetinės kalbos savastimi. Paskutinį kartą jis čia keliavo 1940-aisiais, bėgdamas nelegaliai iš sovietų užimto Vilniaus į Varšuvą per keturias sienas, kurjerių maršrutu: Rytų Prūsija – Reichas – *General Gouvernement*.

Poetas anksti patyrė tremtį. Eilėraščių „Mano tėvynėje“, kuris prasideda žodžiais: *Mano tėvynėje, į kurią nesugrįšiu*, Miłoszas parašė jau 1937 metais Varšuvoje, tarsi nujausdamas savą, išsevį, dalią. Nors jau išvykimą iš Vilniaus į „kongresinę“ Lenkiją galima vadinti emigracija. Už savęs jis paliko ne tik vaikystės sodą, bet ir senąją Lietuvos Kunigaikštystę – peržengė dvi skirtingas kultūras dalijančią ribą. Iš Vilniaus buvo priverstas bėgti, nes užsitraukė nacionalistiškai nusiteikusios lenkų valdžios nemalonę savo radijo laidomis, kuriose drauge su tuometiniu savo viršininku Tadeuszu Byrskiu propagavo miesto daugiakultūriškumą – kviesdamas baltarusių arba žydų chorus, rengdamas religinius pašnekesius. Pernešyng nesikrimto, mat nebegalėjo pakęsti Vilniaus provincialumo, be to, atėjo metas pamatyti pasaulio. Vėliau teko dar ne kartą bėgti, pavyzdžiui, 1951-aisiais iš stalininės Varšuvos į Paryžių, kuriame pasiprašė politinio prieglobsčio. Po dešimties metų vėl bėga, šįkart nuo prancūzų intelektualų ir rašytojų, kurie nemaž nesuprato sovietų imperijos esmės. Daugeliui dešimtmečių nuleidžia inkarą Berklio universitete, dėsto slavų kalbas ir literatūras. 1993-aisiais, baigdamas pokalbius apie tėvynės ieškojimą, jis pasakys: „Staiga supratau, kad vieta, kurioje ilgiausiai gyvenime gyvenau, yra Berklio Kalifornijoje.“ Tačiau ne ten, ne ant Meškos Kalno su vaizdu

į San Francisko įlanką, jam buvo lemta sulaukti savo klajonių pabaigos. Kelionė tęsis toliau.

Miłoszas puikiai atitinka tremties paradigmą, neatsiejamą nuo XX amžiaus rašytojo ir „Europos kūdikio“ padėties. Ši paradigma Lenkijos kultūroje įsitvirtino Romantizmo epochoje, ją visų pirma atspindi Adomo Mickevičiaus gyvenimas. *Miesto be vardo* autoriaus likimas tarsi kartoja tą pačią klajonių schemą – iš pradžių palieka gimtinę Lietuvoje, studijuoja lenkiškame universitete Vilniuje, patiria okupantų ir tironų persekiojimą, bėga ir galop emigruoja. Ir vis dėlto jis gyveno pakankamai ilgai, kad neišsiremtų šioje schemoje ir atvertų naują perspektyvą. Tai, kas tapo jo vėlesnės biografijos dalimi, jis ruošė anksčiau savo knygomis. Viena po kitos išleistos eilėraščių knygos, ypač poema „Kur teka saulė ir kur nusileidžia“, romanas „Isos slėnis“, dvasinius ieškojimus liudijančios esė knygos, tokios kaip „Gimtoji Europa“ ar „Ulro žemė“ – visa tai radosi tam tikra prasme iš nesutikimo su galutine tremtinio dalios schema, iš lietuviško *atsparumo* – kai atkakliai ir ištvermingai priešinamasi šaknų praradimui. Nors tai priminė mėginimą skristi, įveikti Žemės trauką, jis nesiliovė dirbęs, grūmėsi su kasdiene disciplina.

Pirmą galimybę grįžti į Lenkiją Miłoszui atvėrė Nobelio premija ir „Solidarumo“ revoliucija. 1981-aisiais jis buvo sutiktas kaip didis poetas, Liublino katalikiškajame universitete jam buvo suteiktas *honoris causa* vardas, Gdanske, atidengiant paminklą „Žuvusiems laivų statytojams 1970“ su jo eilėraščio „Kuris nuskriaudei“ citata, Miłoszas susitiko su darbininkais, o knygynuose nusidriekė ilgos eilės norinčių įsigyti pirmąsias po 1945 metų oficialiai išleistas jo knygas.

Apsilankęs Lenkijoje antrą kartą, jis kone tiesiai iš lėktuvo nuvyko į Suvalkų kraštą. Norėjo intymumo, todėl slėpė šia kelionę nuo žiniasklaidos ir pažįstamų. Lygindamas šią viešnagę su ankstesne, pasakė: „Patiriame evoliuciją, patiriame nuolatinę kaitą. Manau, kad šis atvykimas sutapo ir su mano pastarųjų aštuonerių metų vidine evoliucija. Todėl ši mano viešnagė Suvalkų žemėje be galo svarbi.“

Aštuoniasdešimtmetis, bet nuolat kelyje, nuolat besidomintis viskuo, kas nauja. Lankydavosi „daugybės prieštarų išgyvenimų“

vietoje. O pokalbį apie savo buvimo Krasnogrūdoje įspūdžius be mat nutraukdavo: „...nenorėčiau [apie tai] kalbėti. Tai pernelyg intymu.“ Neslepia, kad tai jam padovanotos laimės dienos. „Po dešimtmečių, prie Vygrių, pagaliau pajutau, kad... sugrįžtu.“ Tačiau tai nebuvo nostalgiškas poeto sugrįžimas į jaunystės vietas. Bent jau ne tik. Neleido savo pasaulėvokos gožti prisiminimais to, kas buvo. Jį domino viskas, kuo pulsavo dabartinis gyvenimas: jaunosios kartos perspektyvos, Lenkijos ir Lietuvos santykiai, aplinkosaugos programos...

Šnekantis su jaunais „Paribio“ kūrėjais jam, regis, rūpėjo viena: kad jų idėja nepasirodytų esanti utopinis mirażas, kuris gyvenimo būtinybių slegiamas veikia išsisklaidys, kad ši vieta šalia Kasnogrūdos priimtų juos ilgam. Todėl nukeldavo juos ant žemės, o paribio koncepciją – į kasdienio darbo lygmenį, darbo, kuris ne greitais ir įspūdingais rezultatus duoda, bet kuris nesiliauja. Pastarųjų šimtmečių istorija šiame pasaulio kampelyje įskiepijo trumpalaikiškumo ir netikrumo jausmą. Vos tik kas būdavo pradedama statyti arba atstatinėti po vieno kataklizmo, užeidavo kitas, palikdamas po savęs gaisrus, pakeistas sienas, naujus valdovus ir nepagarbą, jeigu ne neapykantą, tam, kas buvo anksčiau. Ir štai jis, grįžtantis tremtinys, patyręs viską, stengėsi jiems pasakyti, kad jie susitinką ypatingu istorijos momentu, nes jiems suteikta galimybė pastatyti savo gyvenimą ant ilgalaikių (*longue durée*) pamatų, ir kad tai nėra dar viena beviltiška perspektyva. Susitikimas su jais, kaip ir su daugeliu kitų žmonių, įkandin kurių ėjo nauja, irgi buvo stipriai Miłoszo pajausto sugrįžimo dalis. Tai neįvyko savaime. Tam jis turėjo dirbti, taip pat drausmingai kaip ir rašydamas.

Dramatis personae: Małgorzata ir Krzysztof Czyżewskiai. Juos galima būtų pavadinti „naujaisiais barbarais“, atvykstančiais į nepažįstamą provinciją, kurioje iš „senosios civilizacijos“ teliko vos viena kita žymė. Daugelio ženklų jie neįstengė įskaityti. Jie buvo nevietiniai. Jų bagažą sudarė kadaise jaunystėje perskaitytos „prakeiktos knygos“, kurios masino fantastiniu kultūrinės mozaikos ir turtingo dvasinio gyvenimo pasauliu. Miłoszo, Stempowskio,

Stanisławo Vincenzo, Brunono Schulzo, Izaako Basheviso Singerio, Jerzjo Ficowskio, Tadeuszo Konwickio knygos kūrė ypatingą lenkų kultūroje mitą apie provincijų ir Žečpospolitos pakraščių svarbą. Palyginti su šalies centru gyvenimas ten buvo įdomesnis, ir būtent iš ten buvo kilusios įdomiausios mūsų istorijoje asmenybės. Apie tai, kaip stipriai tuo tikima, byloja anekdotas apie Gombrowiczių, kuris kone mirtinai išsižeidė, kai Miłoszas priminė jam, jog jis kilęs iš centrinės Lenkijos, ir puolė įrodinėti, kad jo giminės šaknys glūdi istorinėje Lietuvoje.

Jie negalėjo įrodyti, jog čia esama jų šaknų. Patys turėjo atrasti būdą, kaip prisikasti prie turtingų jogailaitiškosios kultūros klodų. Jiems nedavė ramybės klausimas, ar naujoje 1989-ųjų Lenkijos situacijoje šis mitas – ir su juo susijęs paribio etosas – gali būti naudingas, ar galima jį pritaikyti šių laikų realijoms. Kaip kad Vidurio Europos mitas, apie kurį jie buvo skaitę disidentų iš socialistinio lagerio šalių esė. Tačiau tai buvo knygos ir idėjos. Kas kita buvo nutiesti tiltą į postkomunistinio pasaulio tikrovę ir realijas. Iki šiol jie veikė pogrindyje ir alternatyvioje kultūroje. Jautė, jog artėja metas išėiti į viešo gyvenimo erdvę ir statyti naujo visuomenės gyvenimo pamatus. Nežinojo, kaip tai įgyvendinti. Turėjo išrengti savo dirbtuves, kuriose būtų sukurti nauji kultūrinio ir edukacinio darbo įrankiai. Tačiau žinojo, kad negalima pradėti visko nuo nulio. Jų tiltas turėjo organiškai jaugti į žemę, turėjo būti pastatytas iš atminties sluoksnių, remtis į sąžiningą, nesuklastotą pamatą. Todėl jie negalėjo išvengti sunkių klausimų apie praeitį, apie Lenkijos–Lietuvos karą, apie Jedvabną, apie „Vislos“ kampaniją. Komunistinė valdžia šiuos dalykus melagingai iškraipė, todėl jie suprato, kad tiesos atradimas prilygsta pasipriešinimo senai sistemai aktui.

Kadangi šitiek buvo sugriauta, užmiršta ir pameluota, jie privalėjo atstatyti tęstinumą, atmintį ir tiesą. Susitikimas su Grįžtančiuoju, atnešančiu knygą, kurioje išsaugota atmintis, žinojimas ir tikėjimas, jiems buvo dovana, prilygstanti grandinės grandžiai. Miłoszą, sekantį Mickevičiaus pėdomis, likimas vedė tremties linija, tačiau jis gyveno pakankamai ilgai, kad jie, sekantys jo pėdomis, atsидurtų sugrįžimo linijoje.

„Vargas tam, kuris iškeliauja ir negrįžta.“ Ši Oskaro Milašiaus maksima, matyt, bus įstrigusi giliai į širdį jo jaunesniam giminaičiui, nes Czesławas Miłoszas atliko titanišką darbą, kad sugrįžtų. Koks tai darbas? Tremtį jis priėmė „kaip lemtį, kaip kad priimame nepagydomą ligą.“ O jei taip, tai kova su likimu atrodė natūrali, kad ir beviltiška, tačiau ji bent padeda mums „pamatyti savo iliuzijas“. „Pastabose apie tremtį“ jis pamažu atskleidžia savo tremtinio strategiją, kurios esmė yra „išsaugoti savo postuluojamą ir įsivaizduojamą buvimą šalyje, iš kurios esi kilęs. Įsivaizduojamą: nes turi aiškiai parodyti sau, kad tavo šalies istorija ir literatūra sudaro vieną, laike augantį organizmą, ir atrasti savo kūrybai paskirtį šioje slinktyje, vedančioje nuo praeities į ateitį.“

Suradęs sau vietą lenkų kultūros raidoje, „Poetinio traktato“ autorius niekada jos nepaliko. Kaip pastebi Janas Błoński, „Miłoszas liko tiesoje, o mes buvome ištremiti iš savęs pačių, iš tokios Lenkijos, kurioje būtų buvę įmanomi mintis, literatūra, menas. Nėra abejonų, kad kaip tik išeiviai išsaugojo mūsų literatūros tęstinumą [...] Todėl mes pas juos grįžtame, ne jie pas mus...“

Miłoszo pasirinkta strategija lėmė jo santykį su kalba. Irena Grudzińska-Gross taikliai pastebėjo, kad pasirinkdamas ištikimybę gimtajai kalbai Miłoszas išliko tradicinis tremtinys, kitaip nei Josifas Brodskis, kuris išvažiavo iš tėvynės masinės emigracijos ir globalių susisiekimų laikotarpiu, kai „egzilio“ vaidmuo išseko. Miłoszas tebėra *exile*, Brodskis buvo jau tik *immigrant*, kurį „visiškas atsidavimas rusų kalbai galėjo tik susilpninti.“

Lygiai kaip, suvokdamas tremtinio dalią, jis pripažino gyvenąs Ulro žemėje, bedalystės šalyje. Nesutiko su tokia gyvenamąja vieta, o jo laikyseną galima būtų apibūdinti Marinos Cvetajevės žodžiais – „atsisakymas galėti“. Tikintis katalikas, nuo vaikystės penėtas Adomo ir Ievos paveikslais, kuriuose šie nunarinę galvas iš-eina pro rojus vartus, gilinasi į Origeno ir Kapadokijos tėvų, Jono Škoto Eriugeno, Ruysbroecko ir Williamo Blake'o raštus, randa juose tikėjimą *apokatastasis*, tai yra sugrąžinimu.

Tačiau bedalystė yra ir Švietimo pasaulėžiūros nuodų rezultatas – mokslinio racionalumo šalininkų uzurpuota ji lėmė religinės

vaizduotės erozija. Žmogus praranda savo natūralią aplinką, visuomeninį bendruomeniškumą ir darbo vertę – apie tai kaip apie pagrindinę XX amžiaus ligą pranašiška rašė Simona Weil.

Neblystantis Miłoszo maištas prieš šitaip nustatytą žmogaus vietą šiuolaikiniame pasaulyje virsta sugrįžimo darbu. Nes sugrįžimas tai nebūtinai posūkis kelyje atgal į vietą, iš kurios iškeliavome į pasaulį. Sakydamas, kad žmogus visuomet Iš-eina, todėl nėra jokio grįžimo, Brodskis taikliai nusakė „skystojo šiuolaikiškumo“ eros žmogaus padėtį, kad joje nebėra Itakės, todėl žmogus nebegali sugrįžti kaip Odisejas. Tad ir Miłoszas suprato, jog neįmanoma sugrįžti į praeitį, kad herakleitiška laiko tėkmė yra podraug ir erdvinė kategorija. Tačiau jei savo gyvenamąją vietą jis apibūdina kaip Ulro žemę, tai, kaskart mėgindamas iš jos ištrūkti, jis atsiduria sugrįžimo linijoje. Miłoszo sugrįžimas yra Iš-ėjimas iš bedalystės žemės.

Miłoszas nesušventina šaknų. Jam, kaip ir Vincenzui, „svarbiausia buvo tai, ką Simone Weil vadina *enracinement*, o tai neįmanoma be tėvynės“. Tačiau turėti šaknis tai ne tas pats, kas šeimos šaknis. Rasti tėvynę nebūtinai reiškia apsigyventi toje vietoje, kurioje kadaise gyveno mūsų protėviai. Žinoma, viena ir kita gali būti susiję. Irena Grudzińska-Gross parodė, kaip praeities tęstinumas ir senos tradicijos teikdavo Miłoszui jėgų, lygindama jo situaciją su Brodskio, kuris nebuvo taip patogiai „įsikūręs nei pasaulyje, nei savo kalboje“ ir kuriam, augusiam sovietiniame Leningrade, „buvo įsakyta neprisiminti“. Tačiau žmogus įleidžia šaknis visų pirma dirbdamas vaizduotės, atminties ir kalbos darbą, užmegzdamas draugystes ir rašydamas meilės laiškus, o tėvynę išsikovoja arba atgauna, statydamas savo namus laike ir erdvėje. „Vienintelis būdas“ tremtiniui „neprarasti orientacijos yra iš naujo nustatyti savo šiaurę, rytus, vakarus ir pietus ir šioje naujoje erdvėje įkurdinti savo Vitebską arba Dubliną, pakeltus, jei taip galima pasakyti, antruoju laipsniu. Tai, kas buvo prarasta, atgaunama ir ima egzistuoti aukštesniame lygyje.“

Miłoszas jautėsi esąs statytojas. Kitiškai žiūrėjo į knygas, skelbiančias irimą ir dekadansą. Nors neišvengė negandų ir savo akimis

matė, kaip išsipildo jo katastrofinės vizijos, neįsileido sielvarto, o juo labiau nihilizmo. Stengėsi naudingai ir konstruktyviai veikti.

Laiške Brodskiui, kuris tuo metu buvo neseniai palikęs Rusiją ir labai nerimavo, „kaip mes visi mūsų Europos dalyje, išauklėti mitais, jog rašytojo gyvenimas baigiasi, jei jis apleidžia gimtąjį kraštą“, ramino jį: „Viskas priklauso nuo žmogaus ir jo vidinės sveikatos.“ Vienas didžiausių pavojų šiai sveikatai jam atrodė *acedia*, negalia tų, kurie liaujasi rūpinęsi savo buitimi ir egzistencija ir pasiduoda slogučiu ir abejingumui. Vienuolis Janas Kasjanas tai papildydavo dar vienu bruožu, vadinamu *horror loci*, tai yra antipatija vietai, kurioje esi, ir nesugebėjimu būti čia ir dabar.

Todėl Miłoszas dėl savo darbštumo ir disciplinuotumo buvo – kaip taikliai jį apibūdino Tomas Venclova – žodžio „taip“ žmogus, kuriam nesantaika su ligšioliniu pasauliu neatimdavo pasaulio, meilės tai vietai, kurioje jis jaučiasi savas. Žiūrint iš šios perspektyvos, faktas, kad gyvenimo pabaigoje jis grįžo į Krokuvą, nors gyveno joje tik trumpai po karo, o ne į Šetenius, kuriuose gimė, yra antraeilės svarbos.

Sykį mudu su Tomu Venclova keliavome automobiliu iš Seinų per Kaliningrado sritį į Nidą, kur Tomo Manno namelyje turėjome dalyvauti konferencijoje apie XX amžių kaip apie tremties amžių. Važiudami per buvusią Rytų Prūsiją visur aptikdavome tremties pėdsakų, ištuštėjusias vokiečių, lietuvių, žydų ir lenkų gyvenvietes, apleistas menonitų, liuteronų ir katalikų, grafų, bajorų ir miestiečių vietas. Apylinkėje, kurioje kadaise mokslus ėjo didis lietuvių poetas Donelaitis, sutikome pabėgėlius iš Kalnų Karabacho, Abchazijos ir Čečėnijos. Vis dėlto negalėjau atsikratyti jausmo, kad ant XXI amžiaus slenksčio nebe tremtis yra šios žemės vardas. Mąščiau apie besikeičiančią amžinos daiktų kaitos fazę. Ši žemė laukė sugrįžimo. Ne trumpo giminės palikuonio vizito į kapines ar tarp subyrėjusio kolūkio pastatų, kurie kadaise buvo rūmai. Ji laukė ateinant tų, kurie apsigyvens čia nuolatos, atstatys griuvėsius, sutvarkys tai, kas užžėlė ir sulaukėjo, perskaitys pėdsakus ir ims gerbti atmintį. Ši žemė laukė naujojo pasaulio pionierių. Aš buvau vienas iš jų ir turėjau išmokti gyventi ne tremtyje, bet sugrįžimo linijoje.

Lydėjau Czesławą Miłoszą jo sugrįžimuose į Lenkijos ir Lietuvos paribį, į Krasnogrūdą, Seinus, Kėdainius, Šetenius, Šventybrastį, Vandžiogalą ir Vilnių. Man reikėjo patarimo. Jis sugrįždavo ke- lioms dienoms, ir aš pradėdavau naują gyvenimą vietose, iš kurių jis buvo išstremtas. Jo „Pastabose apie tremtį“ įvairiose geografinėse platumose gyvenantys išeiviai galėjo rasti patarimų, kaip neprarasti orientacijos, gebėjimo kurti ir išlikti savimi. Iš pokalbių su juo ir bendrų kelionių, iš jo knygų daug metų rašiau „Pastabas apie sugrįžimą“. Šiomis pastabomis remiuosi pasakodamas apie paribio praktiką dialoge su Czesławu Miłoszu ir dalydamasis mintimis apie būdus, kaip išeiti iš Ulro žemės.

Kaip minėjau pradžioje, Miłoszas, kaip mano pašnekovas, buvo saikingas žodžiams, labiau linkęs susitelkti ties gyvenimo *praxis* klausimais. Šiaip ar taip, jis paliko du man itin svarbius tekstus, susijusius su giliausiomis Grįžtančiojo paslaptimis. Antrąjį iš jų, parašytą laiško man ir mano draugams iš „Paribio“ forma, paci- tuosiu savo pasakojimo pabaigoje. Pirmasis tekstas yra eilėraštis, prasidedantis žodžiais: *Senatvėje susiruošiau aplankyti vietų, ku- riose kadaise klajojo mano ankstyvoji jaunystė.*

Eilėraštį „Sugrįžimas“ Miłoszas parašė po pirmojo vizito į Kras- nogrūdą 1989 metais. Jis daug kartų atkakliai, beveik visą gy- venimą, sugrįždavo į Krasnogrūdą. Kas jį ten traukė? Jaunystės prisiminimai? Nostalgija? Meilės paslaptys? Taip, tačiau tai nėra išsamus atsakymas. Buvo dar kai kas, apie ką jis nenorėjo garsiai kalbėti, sakydamas, kad tai pernelyg intymu.

*Abejingas suaugusiųjų žinojimas garbės nesuteikia ir gėdinga
yra gudrumu išlavinta santaika.*

*Pagerbtas tebūnie protestas prieš nepalenkiamą
įstatymą ir būgninis pistoletas pusvaikių rankose, kai
jie amžiams atsisako būti dalyviai.*

Kai pirmą kartą perskaičiau šiuos žodžius, supratau, kad Kras- nogrūdoje Miłoszas davė savo jaunystės priesaiką. Jis atvažiuoda- vo į šią vietą, grįždavo jon atsiminimuose ir poezijoje, rašytoje dar

vėlyvoje senatvėje, norėdamas atlikti išpažintį, kaip laikėsi pažadų ir priesaikų, duotų sau jaunystėje. Apie šias priesaikas užsimena eilėraštyje „Motinos kapas“. Motina Veronika, susijusi su Krasno- grūda, buvo jų saugotoja. Ne kam kitam, o jai, *kuri žino mano vai- kystės priesaikas*, Miłoszas sakė: *Padėk man sukurti meilę amžinai gyvą / Iš mano ištvėringos su pasauliu nesantaikos...*

Krasnogrūdoje sutikau seną žmogų, atliekantį išpažintį vaikui savyje, kuriam visą gyvenimą stengėsi būti ištikimas. Ar tai nėra sugrįžimo esmė ir tiesa apie mūsų mėginimus ištrūkti iš Ulro žemės, kurioje žinojimas laiko mus įkalinęs, o mus smelkia svetimumo jausmas, nes mūsų vaikystė nesijaučia tame krašte sava?

Atstatydami Krasnogrūdą ketiname toje vietoje įamžinti žmones, kurių likimai siejasi su dvaru. Joje taip pat veiks Tarptautinis dialogo centras, dvasiškai susijęs su Czesławo Miłoszo idėjomis ir kūryba. Jame mokysime amato statyti tiltus daugiakultūriniame pasaulyje, amato, grindžiamo paribio etosu. Manęs asmeniškai niekas taip stipriai nesusiejo su šia vieta, kaip mano ir „Sugrįžimo“ autoriaus jaunystės priesaikos. Juk aš irgi prisiekinėjau, kad neišduosiu to, ką pasirinkau vedamas vaikiškos širdies ir rizikuodamas išgirsti suau- gusius ironiškai komentuojant: „kai užaugsi, ateisi į protą“. Juk aš irgi protestavau prieš įstatymus, kuriais vadovaujasi suaugusiųjų pasaulis, prieš gyvenimo būtinybes ir kitus bailius išsisukinėjimus, prieš kalbą, kuri atims iš manęs mano paslaptį, ir žinojimą, kuriam bus nerealu viskas, kas buvo mano tikroviška karalystė. Todėl sva- joju, kad toje Krasnogrūdoje, kuri bus atstatyta sugrįžimo linijoje, būtų toks suolelis parko alėjoje arba lieptas ežere, kuriame švelniai ritasi bangos, ir tenai prisimintume Grįžtantįjį klausdami savęs, ar likome ištikimi savo jaunystės priesaikoms.

Galiausiai suteikiu žodį Czesławui Miłoszui, pateikdamas keletą fragmentų iš laiško, kurį jis parašė prieš metus iki mirties.

„Gyvename laike, paklūstame nesiliaujančiai kaitai, einame savo kelią nuo vaikystės iki mirties, tačiau aplinkui vyksta pokyčiai, ku- rie nepriklauso nuo mūsų, kurie vadinami istorija. [...] Kai galvoju apie Krasnogrūdą, matau save – paauglį su šautuvu. [...] Andai man, geltonsnapiui, praeitis buvo nė motais. Turėjau pakankamai

rūpesčių su savimi, suvaržytu, droviu, šiek tiek įsimylėjusiu panelę, kurią po daugelio metų man buvo lemta sutikti kitame žemyne kaip mažo Naujosios Anglijos miestelio gydytoją. [...] Dabar praeitis man turi savo spalvą ir savo svorį, ji yra mano dėmesio ir nuolatinių apmąstymų objektas. Tai nereiškia, kad norėčiau grįžti į praeitį, dar kartą išvysti pasaulį savo naiviomis akimis. Sakyčiau, kad lankydamas pažįstamas jaunystės vietas, kone prisiliečiu prie laiko tėkmės ir laikinumo – ir žmonių, ir papročių. Lyginu: tada ir dabar. Tarp šių dviejų taškų atsiveria didžiulis tarpas – masinių egzekucijų, deportacijų, griovimo, irimo. [...]

Ir kai sustojame tame „dabar“, jaučiame, kad turime kažką daryti su ta praraja, kuri skiria mus nuo „tada“. Pajuntame lyg ir pareigą sugrąžinti praėjusius žmones gyveniman, nors ir žinome, kad jie drauge su mumis keliauja į praeitį ir sugrįžti iš tiesų neįmanoma. Teisinga, kad vietoje dvaro Krasnogrūdoje atsiras tarptautinio dialogo centras ir kad Seinai išsaugos atmintį to, kas jie buvo... [...] Kadaisė mokėmės Hegelio formulės: „Įveikti išsaugant“. Kaip tik tai ir reiškia mūsų pastangos priartėti prie praeties. Pasinėrę į „dabar“, privalome stengtis tarsi suteikti naujus matmenis tam, kas buvo, aiškiai suprasdami, kad dirbame vardan to, kas kada nors bus, ir kad ruošiamė dovaną žmonėms, kurie gyvena po mūsų. Džiaugiuosi galėdamas mintyse pasakyti tiems, su kuriais vaikščiojau čia, Krasnogrūdoje ir Seinuose: „Esate geros rankose, ne paniekinamai užmiršti, bet gyvenantys. Juk viskas galėjo būti tik „pasibjaurėtinai apleista“, o kad taip neįvyko – yra žmogaus proto ir valios pergalė.“

Pranešimas perskaitytas 2007 m. liepos 17 d.

Iš lenkų k. vertė Vyturys Jarutis

Rückkehrlinie

Über die Erfahrungen im Grenzland

im Gespräch mit Czesław Miłosz

— KRZYSZTOF CZYZEWSKI

Von Kindheit an war ich fest davon überzeugt, dass meine Lebenswege im Buch meines Schicksals vorgezeichnet waren. Aus diesem Schicksalsbuch liest mir meine innere Stimme in seltenen Augenblicken meiner höchsten geistigen Sammlung vor. In diesem Buch befinden sich Karten und Pläne, die man aus Märchen und Sagen kennt – sie enthalten ein unentziffertes Geheimnis, es kommen welche vor, die in der Erde vergraben liegen, in Fetzen zerrissen sind oder in einer verschlossenen Flasche in die Meeresfluten geworfen sind. Erst nach längerer Zeit stellt man fest, dass unser Leben voller Zeichen war, die für uns auf dem Weg gelassen worden waren.

In Augenblicken, wenn ich eine Entscheidung treffen musste, hatte ich eine dunkle Ahnung davon, wohin sie führen, aber ich wusste nichts Genaueres darüber. Allerdings folgte ich der von diesen Zeichen gewiesenen Richtung, dabei wurde ich eher von meinen kühnen Träumen ermutigt, als dass ich alle Umstände mit klarem Verstand abgeschätzt hätte. Wenn ich am Ziel einer Reise anlangte und Menschen traf, die in meinem Leben für mich von Bedeutung gewesen waren, konnte ich sie nur in Erinnerung zurückerufen. Das, was ich im Folgenden erzählen werde, erinnert an die Geschichte des Rabbi Aizyk aus Krakau – im Traum sah er den Schatz, der unter einer Brücke in Prag vergraben lag, und er deutete diesen Traum als ein Zeichen zur Rückkehr, er besagte, dass der